

संस्कृत
द्वितीय पुस्तक

✱

१०८२३

वृत्ति'६५

સંસ્કૃત

દ્વિતીય પુસ્તક

પરિચય પદ્ધતિ અનુસાર
ચોમક
વૃંદાવનપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

પ્રકાશક
શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન
ભાવનગર

૧૦૮૨૩
 ડીપોઝિટ-સંમુદ્ધ

બીજી આવૃત્તિ
 સંવત ૧૯૭૬

મ: ૮૪૨: ૫૨૪: ૬૧

મુદ્રક

રામદાસ મોહનદાસ બાંધી,
 નવજીવન મુદ્રણાલય: અમદાવાદ.

પ્રકાશક

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ,
 શ્રી હક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન: ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના

પરિચય પદ્ધતિ અનુસાર લખેલું આ સંસ્કૃતનું બીજું પુસ્તક છે. પહેલા પુસ્તકમાં આંકેલી યોજના આ પુસ્તકમાં આલુ છે.

પહેલું પુસ્તક વિદ્યાર્થી શીખી રહે ત્યાર પછી સંસ્કૃત ભાષાનાં સુભાષિતો તથા મહેલાં સ્તોત્રોમાં* તેનો પ્રવેશ થવાની જરૂર છે.

પૂનાવાળા શ્રી એકં તરુથી બહાર પડેલી મુવોથ પાઠાવલિ બે કે ભાંડરાકર પદ્ધતિ અનુસાર શીખવતાં રૂપોને દઢ કરાવવા માટે યોજવામાં આવી છે, છતાં ચાલાક શિક્ષક પહેલા પુસ્તકનો પરિચય થયા પછી તેનો સદુપયોગ

* આવાં સ્તોત્રોનો એક સંગ્રહ શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ જીવન તરુથી છપાય છે.

કરી શકે. આ બીજું પુસ્તક શરૂ થાય તે પહેલાં આટલું તો જરૂર કરી લેવું જોઈએ.

બીજા પુસ્તકમાં સંધિ તથા સમાસને સ્થાન આપ્યું છે. સંધિ કરવી એ તો ભાષાને જોણવાની સહેજ સરલતાનો પણ પ્રશ્ન છે; એટલે સંધિ કરવી ન કરવી એ બાબતમાં બહુ છુટ રાખી છે.

સમાસ એ સંસ્કૃત ભાષાની ધ્યાન જેવે એવી વિશિષ્ટતા છે. એ સમાસોમાં ભાષાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, એટલે સમાસનો પરિચય આ પુસ્તકમાં કરાવવો યોગ્ય ધાર્યો છે.

આ પુસ્તકમાં પણ પ્રથમ પુસ્તકની માફક વિદ્યાર્થી સીધી રીતે વ્યાકરણ જાણતો નથી. બન્ને પુસ્તકમાં ઉદ્દિષ્ટ ભાષાપરિચય થયા પછી એ ભાષાની રચના વગેરેના નિયમોની રેખા ત્રીજા પુસ્તકમાં આવે એવો ક્રમ રાખ્યો છે.

આ પુસ્તકને અન્તે મહાભારતના ઠણું પર્વમાંથી બે પ્રસંગો વિદ્યાર્થીના વાચન-સમ-જણ માટે મુક્યા છે. રામાયણ તેમજ મહાભારતના શુદ્ધ, સરલ ને ઉદાત્ત સાહિત્યને આપણી શાળાઓમાં હજી સ્થાન મળ્યું નથી એ દિલ-ગીરીની વાત છે ! પંચતન્ત્રની વાર્તાઓમાંથી કેટલીએક તો સારી છે જ, પણ એ તો વાર્તાઓ રહી. વળી આપણું બીજું શિષ્ટ સાહિત્ય ત્રીજા એથા ધોરણના વિદ્યાર્થીની મર્યાદાની બહાર છે, એટલે પણ મહાભારત રામાયણ જ તેમને વધારે ઉપયોગી થાય. અહીં મુકેલાં બે ચિત્રો વાંચીને જ વિદ્યાર્થી ન અટકે, પરન્તુ એવા બીજા સાહિત્ય તરફ આકર્ષાય એવી આશા રાખી છે.

આ બીજું પુસ્તક પૂરું થાય ત્યારે-થયા પહેલાં પણ બહુ વાંધો નથી-વિદ્યાર્થીને કોઈ

પણ મારું કાવ્ય ટીકા સાથે વાંચવાની શરૂ-
આત થવી જોઈએ. ટીકા વાંચીને સાહિત્ય
સમજવાથી વિદ્યાર્થીનું ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ
જામી જશે. હું પોતે તો આ કામને માટે
રઘુવંશના બીજા સર્ગ ઉપર મલ્લિનાથની
ટીકાને વધારે પસંદ કરું છું—કવિની ખાતર,
ભાષાની ખાતર, પ્રસંગની ખાતર તેમજ
ટીકાની ખાતર.

આ બન્ને પુસ્તકો કેટલીએક રાષ્ટ્રીય
સાખાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આવે છે એમ
હું જાણું છું, પરંતુ એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે
એના સુબુદ્ધોષ તેમજ શિખવતી વખતે જણાઈ
આવે એવી તેની ત્રુટીઓ વિષે મને કોઈ કાંઈ
કહેતું લખતું નથી; એટલે મને તો ભય એ
છે કે કદાચ આ પુસ્તક માત્ર એક સંસ્કૃત
રીડર તો નથી થઈ ગયું ! છતાં હું તો હજી

ઉપર લખ્યું તેવા વિવેચનની આશા રાખીને
એઠો જ છું.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

अहम् अटवीं गच्छामि ।

अहनटवीं गच्छामि ।

शिष्याः आचार्यमनुसरन्ति ।

मित्रमापदि न त्यजेत् सज्जनः ।

जडे शिष्ये वितरति विद्यामाचार्यः ।

पुत्रमुसङ्गं धारयति माता ।

शांतकिरणैः तर्पयति विश्वमिन्दुः ।

ऋषीणामुपदेशः सर्वथा हितकरः एव ।

नान्दजानामपि वै किं प्रयोजनम् ।

भास्करस्यापराधं क्षाम्यामि ।
 हरिलालस्यापराधं न क्षाम्यामि ।
 कस्यायम् कन्दुकः ।
 ममायम् कन्दुकः ।
 नायम् कन्दुकः गोविन्दस्य !
 नायम् सम दण्डः ।
 कास्ति ममासनम् ।
 अत्रास्ति तत्रासनम् ।
 तत्रास्ति लक्ष्मणस्यासनम् ।
 इयं ललनाराधयति पशुपतिम्
 सा बालागच्छत् देवगृहम् ।
 नाचरेत् अबिवेकं गुरुं प्रति ।

३

इन्दुं वियति न पश्यामि ।

न पश्यामीन्दुं वियति ।

वियतीन्दुं न पश्यामि ।

इन्द्रः स्वर्गं गच्छति ।

स्वर्गं गच्छतीन्द्रः ।

उपवनवृक्षात् मधु क्षरति ।

मधूपवनवृक्षात् क्षरति ।

क गच्छसीति मामवदत् चन्द्रकान्तः ।

रामः गच्छति ।

रामो गच्छति ।

अलनो दहति ।

शिष्यो वदति ।

वृक्षो नम्रो भवति ।

पुत्रो जनकं प्राणयति ।

छात्रो वटं जलेन पूरयति ।

वृक्षो शंशावातेन पतति ।

नरो डिम्भमाह्वयति ।

कुवरो धनं रक्षति ।

कृष्णो बलरामस्य भ्राता ।

अश्वो मार्गे तिष्ठति ।

कृपो याचकाय धनं यच्छति ।

गमो रावणं जयति ।

मालाकारो लतायाः पुष्पाणि चिनोति ।

प्रह्लादो हरिं भजति ।

रामः कन्दुकेन क्रीडति ।

लक्ष्मणः खनति खनित्रेण ।

रथश्चक्राम्याम् चलति ।

पथिकश्छायायाम् विश्राम्यति ।

शिष्यास्तरुमूले जलं सिञ्चति ।

तृषातः पिबति जलम् ।

सर्पः फणां विस्तारयति ।

निशाचरः शर्वर्याम् चरति ।

नरः पङ् चौरान् ताडयति ।

भास्करः सवितारम् नमति ।

चन्द्रश्चकोरमाह्लादयति ।

रामश्च लक्ष्मणश्च मिथिल्लामगच्छताम् ।

कपोतस्तत्र निर्षीदति ।

को धन्यस्तृष्णायाः पारं गतः ।

लक्ष्मणोऽरण्यं गच्छति ।

रामोऽरण्यं गच्छति ।

चीमनलाङ्गेऽनृतं न वदति ।

नृपोऽपराधिनम् दण्डयति ।

शिष्याऽध्ययने कुलाङ्गेऽस्त ।

देहोऽयं महता पुण्येन क्रीतरक्षया ।

अयमाचार्य आगच्छति ।

येनय आगच्छन्ति वनान् ।

कपोत आचामात जलं वटात् ।

राजेन्य उद्गच्छन्ति वृक्षाः ।

इह जगति क इच्छेत् पगजयं शम्भोः
न कोऽपि ।

अयं वायस उद्धृक् पीडयति ।

दृश्यन्त एकदा कण्वाश्रममगच्छत् ।

चन्द्र औषधीनां पतिः ।

स्य एकेन चक्रेण न चलति ।

बाल उत्संगे वर्तते भानुः ।

छात्राः गच्छन्ति ।

छात्रा गच्छन्ति ।

ब्राह्मणा वृतम् पिबन्ति ।

वारा देशरक्षणार्थम् देहान् त्यजन्ति :

नरा धम न कदापि त्यजेयुः ।

आचार्या जाड्यम् हरन्ति ।

योधा नायकमनुसरन्ति ।

पाण्डवा ब्रह्मारण्येऽवसन् ।

पादपा भागीरथीतीरे रोहन्ति ।

छात्रा मम समीपमागच्छन्ति ।

नरा यशोऽभिवाञ्छन्ति ।

बाला रथ्यायाम् क्रीडन्ति ।

मधुकरा लतासु गुञ्जन्ति ।

वीरा विपदि न मुह्यन्ति ।

सुवर्णकारा हेम संशोधयन्ति ।

पाण्डवा अरण्यमगच्छन् ।

विहगा आकाशे ड्यन्ते ।

मरणकाले जना इष्टदेवं स्मरेयुः ।

नास्तिका जना ईश्वरं नैव मानयन्ति ।

पौरा उज्जयिनीं गच्छन्ति ।

कौरवा एतादृशं पापं कथं कुर्युः ।

चन्द्रमा ओषर्वानां पतिः ।

छात्राः क्व गच्छन्ति ।

छात्राः शालां गच्छन्ति ।

योधाः समराङ्गणम् गच्छन्ति ।

बालाः खट्वायाम् खेलन्ति ।

नराश्चन्द्रमसं पश्यन्ति ।

ललनास्तारकाः पश्यन्ति ।

शाखामृगाः पतन्ति तरुशाखाभ्यः !

नराः फलम् लभन्ते स्वकर्मणाम् ।

एते शिवभक्ताः शिवालयं गच्छन्ति ।

नाविका उडुपं समुद्रतटं नयन्ति ।

हरिर्यजति बहुद्रव्येण ।

कविर्गच्छति भोजराजवार्ताम् ।

कपिर्वृक्षात् वृक्षमुत्पतति ।

ऋषिरागच्छति तमसातीरात् ।

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।

बुद्धिर्यस्य ब्रह्म तस्य ।

मतिरेव बलाद्गरीयसी ।

श्रीः क्व वसति । श्रीर्वसति साहसे ।

गुरोरादेशं क उलंघयेत् पापः ।

तरोः शाखायां कौऽयं तिष्ठति ।

अग्नेर्ज्वाला मां दहति ग्वलु ।

व्याघ्रवेदनां रोगां परमार्थतो जानाति ।

हिमगिरेरुद्भवति भगवतां पापमोचनी गङ्गा ।

तारकाभिर्विभाति रात्रिः ।

राकापतिश्चक्षुरानन्दयति ।

उदवेत्तीरे वालुकामु क्रीडन्ति वायः ।

धूर्जटिः रक्षति पुष्पदन्तम् ।

धूर्जटी रक्षति पुष्पदन्तम् ।

शिशू रध्यायाम् क्रीडति ।

हरी राजपुत्रैः सह क्रीडति ।

ईश्वरस्येच्छा केवलं बर्त्तायसी ।

दुष्यन्तस्येन्द्रेण सह सख्यम् ।

कस्येपुरयम् ।

नायम् ममेष्टुः ।

कस्यायम् तर्हि ।

भास्करस्येपुरवम् भवेत् ।

मूर्खस्योपदेशः प्रकोपाय । सज्जनस्यो-

पदेशः शान्तये ।

अव्येणार्थिं पूजयन्ति शिष्यः ।

पार्थस्यैव वाणा मां पीडयन्ति नान्यस्य

कस्यचित् इत्यवदत् शान्तनवः ।

व्याधितव्यांषत्रं पथ्यं नीहजस्य किमौषधैः ।

कोऽस्ति तृणानि ।

तृणान्यत्ति हरिणः ।

कोऽस्ति पर्णानि ।

पर्णान्यत्ति तापसः ।

तृणान्यादायागच्छति किकरः ।

कमलानि रोहन्ति सरसि ।

तृणान्युदकं भूमिर्वाक् च सूत्रता सतां

मेहे कदाचिदपि नोच्छिद्यन्ते ।

न खल्वहं पापी ।

कोन्वयं तपस्वी जर्जरितवस्त्र आगच्छति ।

क्षुधातुरायै व्याध्र्यै बोधिसत्त्वेन स्वदेहार्पणं कृतम् ।

इतरमनुष्येष्वीदृशी साधुता न संभवति ।

दृषत् पतति ।
 दृषद् हस्तात्पतति ।
 द्रुतभुक् काष्ठं दहति ।
 विपत् तपोनिष्ठं जनं न मोहयति ।
 मरुत् पादपान् कम्पयति ।
 दृषद्गिरेः पतति ।
 द्रुतभुग् वृक्षं दहति ।
 विपद् धीरं पुरुषं न मोहयति ।
 नृपाद् दण्डमपेक्षतेऽपरार्थी नरः ।
 चौराद् भयं न निर्धनस्य ।
 राजकुलादागतोऽहम् ।
 गिरिशिखरादवतरति मयूरः ।

१३

अम्बराच्चकोरोऽवतरति ।
 हस्ताच्चापं त्यजति योत्रः ।
 कृपाच्छात्रो निर्गच्छति ।
 गिरिशिखराञ्जटायू रावणमपश्यत् ।
 ग्रामानरो बहिर्गच्छति ।
 वाङ् न मे मधुरा ।
 द्रुतभुङ् न दहति पाषाणम् ।
 कस्मान्न त्वया हरिः पूजितः ।
 बिडालौस्ताडय ।
 बिडालौस्ताडयाम्यहम् ।
 वानरौश्वित्रकूटे पश्यति दाशरथिः ।
 प्रेक्षंकाँश्वापभङ्गेन विस्मापयते रामः ।

स जनो मामवदत् ।

स काकः पर्वताग्रे वसति ।

स पापः क गतः ।

एष गच्छति स पापः ।

एष भंकस्तडागे वसति ।

भो अर्जुन, एषोऽहम् रामशिष्यः कर्णः ।

भो आचार्य, एषोऽहम् भीमस्तत्र रथं संचूर्णयामि ।

भोः कण्व, पालयेमां बालां शकुन्तलाम् ।

भोः तपस्विन्, क गलितं ते तपः ।

भो जनक, पश्येमौ दशरथस्य पुत्रौ ।

१५

सीता गोदावरीपुलिने रमते ।

शुश्रूषिरो द्रौपदी भाषते ।

हनूमान् सागरं उल्लंघयितुम् आरभते ।

वत्स, कम्पते मे हृदयम् ।

भोदकान् स्वादन्ते ब्राह्मणाः ।

समित्पाणिः शिष्यः ब्रूते 'भो आचार्य,
अभिवादये' इति ।

स्थन्दते मे नयनम् । मम मनः आपदं शंकते ।

गेगायां प्रभूतं जलं वर्तते ।

दुराचारी स्वास्थ्यं न लभते ।

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इतीहारमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥

‘पुराऽत्रैव वैदेह्या सहाऽहम् अरमे’ इति रामः

सीतायाः प्रियसखीं वासन्तीमिवदत् ।

गांडीवस्य टङ्कारेण कौरवाणां हृदयानि अवेपन्त ।

तस्याः वचः श्रुत्वा पार्थः अभाषत ।

दूतः साकेतान्घ्यवर्तते ।

गोदावर्याः पुलिने रामश्चिरकालम्

जानक्या सह अरमत ।

वत्स, मोदस्व मोदस्व इति कलापिर्न ब्रूते

विदेहराजपुत्री ।

विश्वामित्रः सभां प्रविश्य ब्रुवाच,

‘विजयस्व राजन्’ इति ।

महता प्रयत्नेनाऽपि सिकतामु तैलं न लभत ।

शिष्यस्य अविनयं गुरुः न सहेत ।

केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोऽञ्जला
 न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
 वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
 श्रीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

पुस्तकम् पतितम् ।

अद्यैव लक्ष्मणो गतः ।

कनु खलु स गतः ।

स ऋष्यमूकं प्रति गतः ।

भास्करो वृक्षमूले स्थितः ।

रामेण किं कृतम् ।

रामेण मम कर्णे किमपि कथितम् ।

एष खलु द्यूतकरो राजपुरुषैर्बद्धोऽस्ति ।

भो भो भट्टारकाः, दशसुवर्णस्य रुद्धोऽयम्

पुरुषः प्रपलायितः प्रपलायितः ।

तासामप्सरसां चतुर्दश कुलानि । एकं

भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यत्

वेदेभ्यः संभूतम् । अन्यत् पवनात् प्रसूतम् ।

अन्यत् अमृतादुन्मथ्यमानात् उत्थितम् ।

अन्यत् जलात् जातम् । अन्यत् अर्ककिरणेभ्यो

निर्गतम् अन्यत् सौदामिनीतः प्रवृत्तम् ।

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥

आरूढमद्रीन् उदधीन् त्रितीणं

भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि

यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥

गच्छन् अहं जलं पिबामि ।

जलं पिबन् अहम् लेखिन्या लिखामि ।

एकेन पादेन तिष्ठन् अहं मन्त्रजपं करोमि ।

एष मूर्खस्तिष्ठन् मूत्रयति ।

स्पृशन्नपि गजो हान्ते जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।

हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥

दुर्विनीत, एतं निर्बलं शिष्यं प्रहरन् न लज्जसे ।

पथि गच्छन्तं पुरुषमिहाह्वय ।

त्रिक् छात्रान् ताडयन्तमाचार्यम् ।

पशुपतिं पूजयता रावणेन कगलस्थाने स्वकीयं

नेत्रमर्पितम् ।

दिनेषु गच्छन्तु सा बाढा कृशाङ्गी जाना ।

सूर्ये तपति तमिस्रा कथं दृष्टेरावरणाय भवति ।

कदा वाराणस्याः—

ममरुतिर्निरोधसि वसन्

वसानः कौपीनं

शिरसि निदवानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ

त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन

प्रसीदेत्याक्रोशन्

निमिषमिव नेष्ट्याभि दिवसान् ॥

—

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः साऽत्र जीवति ।

ययांसि किं न कुर्वन्ति चञ्चा स्वोदरपूरणम् ॥

द्रोणे रणधुरां वहति भयस्य कोऽवकाशः ।

वृक्षं प्रेक्षमाणोऽहम् तिष्ठामि ।

मधुविन्दुना समुद्रस्य माधुर्यं रचयितुमीहमानां

नरः कीदृशः खलु ।

अत्रान्तरे गाण्डीविना भणितम् । अरे कण,

युष्माभिर्मम परोक्षे एकार्का पुत्रकोऽभिमन्यु

व्यापादितः । युष्माकं प्रेक्षमाणानामेनं कुमार-

वृषसेनं स्मर्तव्यशेषं नयामि ।

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि मां दिवसा गताः ॥

पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

त्वया कथ्यमानमपि तद् न विश्वासं जनयति ।

प्र०—कस्त्रम् ।

उ०—अहम् छात्रः श्रीदक्षिणामूर्तिभवनस्य ।

प्र०—किं तव नामाभिधानम् ।

उ०—गोकुलदास इति मे नामाभिधानम् ।

प्र०—किमर्थं त्वया स्वप्नामशालास्यक्तवा अत्र
दूरदेशे आगम्यते ।

उ०—अस्मिन् छात्रालये शोभनं राष्ट्रभाव-
पोषकं चाध्ययनं क्रियते इति कृत्या
मया अत्र आगम्यते ।

प्र०—अत्रकृतं अध्ययनं विश्वविद्यालये विफलं
भवति इति जनप्रवादः । तुभ्यं किं
रोचते एतद् अध्ययनम् ।

स०—अथ किम् । विशेषतः रोचते मह्यम्
 एतत् अध्ययनम् । यतः विश्वविद्यालय-
 निरपेक्षं सत् जीवने साहायकं भविष्यति
 इति मे दृढा बुद्धिः ।

प्र०—किं द्रव्यं त्वत्तः गृह्णाति आचार्यः
 अध्यापननिमित्तम् ।

स०—न किञ्चिदपि गृह्णाति आचार्यः तन्निमि-
 त्तम् । यत् दशरूप्यकान् प्रतिमासं
 यच्छामि तत् भोजनादिनिमित्तं न तु
 अध्यापननिमित्तम् ।

प्र०—कस्तव लाघ्यः सुहृत् अस्मिन् भवने ।

उ०—हरिलालनामा छात्रः मम हृदयंगमं
 गित्रम् अत्र ।

३२

प्र०—अपि विद्यते आचार्यस्य त्वयि स्नेहः ।

उ०—न केवलं आचार्यस्य किन्तु सर्वेप्रामध्या-
पकानां अपि मयि अपूर्वः स्नेहः ।

—————

२०

प्र०—खड्गपाणयः के यूयम् ।

उ०—खड्गपाणयो वयम् कौरवसैनिकाः ।

प्र०—किं युष्माभिरुत्तरः कुमारः कापि दृष्टः ।

उ०—न अस्माभिः कापि दृष्टः स विराट्-
कुमारः ।

प्र०—किं युष्माभिः स्त्रीवेषोऽर्जुनसमप्रभावः
कोपि सारथिर्दृष्टः ।

उ०—अथ किम् । दृष्टोऽस्माभिः दीर्घमूर्धजः
स्त्रीवेष एकः सारथिः ।

प्र०—तर्हि अस्मभ्यं कथयत केन मार्गेण
गतः स इति । -

उ०—सावधानाः शृणुत । स सारथि-
मत्स्यचिह्नं रथं वाहयित्वा एतेन श्म-
शानमार्गेण गच्छन् अस्माभिर्दृष्टः ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम्
त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
यूयं वयं वयं यूयमित्यासीद् मतिरावयोः ।
किं जातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम् ॥
विश्वंभरा भगवती भवतीमसूत ॐ
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता तै ।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्
तेषां कुलेषु सविता च शुक्लयं च ॥

२१

एतौ हरिलाळः भास्करश्च न गच्छतः ।

हरिलाळभास्करौ गुर्जराणां राजधानीं गच्छतः ।

एतौ लक्ष्मणः चीमनलाळश्च किम् कुरुतः ।

लक्ष्मणचीमनलाळौ नगरोपवने क्रीडतः ।

एते हरी रामः प्रद्युम्नश्च किमर्थं इतस्ततः
भ्रमन्ति ।

एते हंगिरामप्रद्युम्ना आचार्येण शालाया बहि-
निःसारिता इतस्ततो भ्रमन्ति ।

एते युधिष्ठिरो भीमोऽर्जुनो निंकुलः सह-
देवश्च बल्कलानि गृहीत्वा क प्रस्थिताः ।

एते युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा द्यूतावसाने
अरण्यं प्रस्थिताः ।

कृष्णार्जुनौ खाण्डववनं अदहताम् ।

कुशलत्रौ दृष्ट्वा दाशरथेऽश्वित्तक्षोभोऽभवत् ।

मूपकमार्जारयोः कथं संभवति मैत्री ।

इह जगति लुब्धकवीवरपिशुना मृगर्मानसञ्ज-

नानाम् अकारणवैरिणो भवन्ति ।

धर्मार्थकाममोक्षाणाम् यस्यैकोऽपि न विद्यते ।

अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

आहारनिद्राभयमैथुनं च

सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

२२

किम् श्वेतम् इदम् कमलम् ।

न खलु इदं श्वेतकमलम् । नीलकमलम् इदम् ।

किम् पीतम् इदम् अम्बरम् ।

न पीताम्बरमिदम् । रक्ताम्बरमिदम् ।

नाहं कटुवाक्यं कदाचिदपि ब्रवीमि ।

श्रोतादकस्य पानमेव पथ्यं ग्रीष्मे ।

दुष्टजनाय उपदेशोऽपि न दातव्यः ।

दीनजनेषु साधयः दयां कुर्वन्ति ।

दशरथपुत्रः गमचन्द्रः ।

पाण्डुपुत्रः अर्जुनः ।

कर्णतुल्यः दाता अक्षपर्यन्तं भुवि न जान ।

न चोरचोर्ये न च राजहार्ये

न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।

व्यये कृते वर्धते एव नित्यं

विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥

आकाशापतितं तोयं यथा गच्छति सागरं ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

चोरभयेन स्थाणुरपि मे चोरः भाति ।

शत्रुभीतः अयद्रथ आहवे अर्जुनात् सुदूरं
स्थितः एव ।

संसारतापतप्तः नरः सुखप्राप्त्यै इतस्ततः भ्रमति
न तु शुद्धवैराग्यं विना शान्तिं लभते ।

साधुपुरुषचरितः एष मार्गः यत् परकल्या-
णार्थम् स्वार्थत्यागः ।

अक्षविद्यानिपुणः युधिष्ठिरो द्यूते कौरवैः
पराजितः किम् ।

मूकः परापवादे परदारनिरीक्षणेऽप्यन्धः

पङ्गुः परधनहरणे स जयति लोकत्रये पुरुषः ॥

पीतम् अम्बरं यस्यास्ति स पीताम्बरः ।

नीलः कण्ठो यस्यास्ति स नीलकण्ठः ।

त्रीणि कूटानि यस्य स त्रिकूटो नाम पर्वतः ।

शंखः पाणौ यस्य स देवः शंखपाणिः ।

कमलम् आसनं यस्य स देवः कमलासनः ।

अञ्जं योनिर्यस्य स देवोऽञ्जयोनिः ।

चत्वारो भुजां यस्य स देवश्चतुर्भुजः ।

त्रीणि लोचनानि यस्य स देवस्त्रिलोचनः ।

भाले चन्द्रो यस्य स देवो भालचन्द्रः ।

चक्रं पाणौ यस्य स देवश्चक्रपाणिः ।

एको दन्तो यस्य स देव एकदन्तः ।

लम्बम् उदरं यस्य स लम्बोदरः ।

चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखः ।

पीतम् उदकम् याभिस्ताः पीतोदका गावः ।
 महत् बलं येषाम् ते महाबला योधाः ।
 तपः धनम् येषां ते नपोधना यतयः ।
 जितः श्वासां यैस्ते जितश्वासा योगिनः ।
 अल्पा मतिर्यस्य स अल्पमतिः पुरुषः ।
 जग्धं तृणम् यैस्ते जग्धतृणाः पशवः ।
 पत्र हस्ते यस्य सः पत्रहस्तः अमात्यः ।
 चन्द्रः मौलिं यस्य स चन्द्रमौलिः ।
 गतं सत्त्वं यस्मात् स गतसत्त्वो जनः ।
 निर्गेता भक्षिका यस्मात् तत् निर्भक्षिकं स्थानम् ।

२६

कन्दुकहस्तो भास्करः ।

पत्रहस्तो हरिलालः ।

महाबलोऽयम् छात्रः ।

यष्टिपाणिरयम् चीमनलालः ।

रक्तवासा लक्ष्मणो गच्छति ।

श्यामवदनः कृष्णः गच्छति ।

शुभ्रवदन आचार्यः क गतः ।

मीलकुन्तला आचार्यपुत्री का गता ।

श्वेतवस्त्रा इयम् नारी देवकुलं याति ।

कृशोदरोऽयम् अमृतलालो दीनमुखस्तिष्ठति ।

ऊर्ध्वज्वालोऽग्निहविर्गृह्णाति ।

तत्रापश्यत् महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितम् ।

प्रभङ्गं वायुवेगेन महाञ्जलं यथा वने ॥

भूमौ विचेष्टमानं तं रुधिरंण समुक्षितम् ।

महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥

भृकुटीकृतवक्त्रांतं क्रोधादुद्वृत्तचक्षुषम् ।

सामर्थं तं नगव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ॥

२७

अयमहम् पुष्पाणि चिनौमि ।

एष भास्करः कुन्दपुष्पाणि चिनोति ।

बालेयं वकुलपुष्पाणि चिनोति ।

केयम् गोदावरीतटे शिरीषकुसुमानि चिनोति ।

जानकी खल्वियम् तानि चिनोति ।

कल्याणार्थी नरः पुण्यकर्माणि संचिनोति ।

व्यवहारकुशलो नरो विपत्कालमुद्दिश्य धनं
संचिनोति ।

कांचनं लोष्टवत् पश्यन्तो जना न धनं
संचिन्यन्ति ।

मालाकाराः चिन्वन्ति जपाकुसुमानि ।

त्वं कथं पूजाकुसुमानि न चिनोषि । किं

कथयसि । भ्रातरौ मे चिनुतः इति । न ते

युक्तमित्थं जल्पितुम् ।

२८

अयमहं वृक्षस्य शाखां धुनोमि ।

एषोऽहम् निम्बवृक्षस्य विटपम् धुनोमि ।

रामस्तालवृन्तं धुनोति ।

कुवकुरोऽयं लाङ्गूलं धुनोति ।

एते वयं छात्राः फलपातनार्थं वृक्षशाखा धुन्मः ।

भोः कृष्णे शुनि, किमर्थं पुच्छं धुनोषि । किं

कथयसि : स्वल्पप्राप्तावपि लाङ्गूलचालनम-

स्माकं जातिस्वभावः इति ।

प्रस्वेदपीडिता जनास्तालवृन्तानि धुन्वन्ति ।

धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकम्
 चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।
 वायुर्विधूनयति चंपकपुष्परैणूं-
 स्तत्कानने धवति चंदनमंजरीश्च ॥
 स्रजमपि शिरस्यंघ्रः क्षिप्तां धुनोत्यहिशंकया ।

२९

अहम् पटेन मम मुखमावृणोमि ।
 अहम् वस्त्राम्याम् मम मुखमावृणोमि ।
 रामो वस्त्रेण फलकमावृणोति ।
 अर्जुनः शत्रो रथं बाणैरावृणोति ।
 मेघा वर्षायाम् सवितारमावृण्वन्ति ।
 शिष्यो वस्त्रेण मुखं वृणोति ।
 अहम् तस्य मुखाद् वस्त्रम् अपावृणोमि ।
 एते छात्रास्तद् अपावृण्वन्ति ।
 अहम् द्वारं संवृणोमि ।
 भास्करो द्वारं संवृणोति ।
 सामान्यतः भृत्यः शालाद्वाराणि संवृणोति ।
 कदाचित्तु शिष्या अपि तानि संवृण्वन्ति ।

३०

अये अहम् किं शृणोमि ।

त्वं घण्टानादं शृणोषि ।

नहि नहि । स मेघनादं शृणोति ।

भो राम, तव वचो नाहम् शृणोमि ।

भो लक्ष्मण, आचार्यप्रवचनं न शृणोपि किम् ।

यदि कश्चित् कर्णगतो दोषस्तत आचार्यसमी-
पम् तिष्ठ ।

के जनाः कटु अपि हितं न शृण्वन्ति ।

मूढाः कद्वपि हितं नैव शृण्वन्ति ।

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्

आश्चर्यवत् वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवत् चैनमन्यः शृणोति ।

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

भूढो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो

न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ।

अन्तो नूनं भविताऽयम् कुरुणां

सुदारुणः सर्वहरो विनाशः ॥

भो भास्कर, इमां शिलामुद्धर ।

गुरुभारा शिलेयम् । न शक्नोमि तामुद्धर्तुम् ।

भो राम पिबेदं जलम् ।

अहह अतिशीतमिदं जलम् । न शक्नोमि
शिशिरे जलमीदृशं पातुम् ।

भो लक्ष्मण इहागच्छ । त्वां प्रहर्तुमिच्छामि

अये कः शक्नोति ममाङ्गस्पर्शनमात्रे ।

दैवमन्यथाकर्तुं साक्षाद् विधिरपि न शक्नोति ।

बहवोऽपि निःसत्त्वा मृगा एकं मृगपतिं विजेतुं
कथं शक्नुवन्ति ।

हे प्रभो, अनेन चर्मचक्षुषा त्वां दृष्टुम् वयं
न शक्नुमः ।

मया रक्षितां मुनिधेनुं प्रहर्तुम् यमोऽपि न

शक्नोति किमुत अन्ये हिंसाः ।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्ववान् वेगान् स युक्तः स सुखी नरः ॥

परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।

पुत्रस्नेहेन भगवन्जानन्नपि प्रियव्रत ॥

अहम् पुष्पाणि चिनोमि । भास्कर त्वमपि चिनु ।

रामः कुसुमानि चिनोति । लक्ष्मण, त्वमपि
चिनु । चीमनलालोऽपि चिनोतु ।

अहम् सोमम् सुनोमि । हरिरपि सुनोतु ।

अहम् केतनं धुनोमि । लक्ष्मण, त्वं केतनं
धुनु । हरिलालोऽपि केतनं धुनोतु ।

अधुना सर्वे शिष्याः केतनं धुन्वन्तु ।

भो भास्कर, वातायनद्वारमपावृणु ।

हला प्रियंवदे, उटजद्वारमपावृणु ।

अथ शिष्या अपावृण्वन्तु विनयमंदिरद्वाराणि ।

भृत्या अपावृण्वन्तु प्रासादद्वाराणि ।

भो लक्ष्मण, शृणु मे वचनम्

परिक्षित् शुकोपदेशं शृणोति । त्वमपि शृणु ।

शृणुत रे पौरजानपदाः, अयम् रामभद्रो

महाराज दशरथस्याज्ञया साकेतान्निर्गत्य

वनं गच्छति ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

अहम् जलपानं करोमि ।

अहम् नमस्कारम् करोमि ।

अहम् क्रोधं करोमि ।

भास्करो जलपानं करोति ।

अयम् मृदङ्गो ध्वनिं करोति ।

अयम् पक्षी कलकलं करोति ।

एते वयं हास्यं कुर्मः ।

ईश्वरकृपा मूकं वाचालं करोति ॥

अयम् लक्ष्मणः सुरापानं करोति ।

भो लक्ष्मण, किमर्थं सुरापानं करोषि ।

सज्जना न कदापि सुश्रुपानं कुर्वन्ति ।

साधवः सर्वेषाम् उपकारं कुर्वन्ति ।

ऋषि भूपालस्य कीर्तिं सर्वदिक्षु प्रतनोति ।

जामाता कन्यायाः पाणिमङ्गीकरोति ।

अग्निः सर्वं भस्मसात् करोति ।

जाड्यं धियो हरति सिंचति वाचि सत्यम् ।

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

भो भास्कर, शीतम् इदम् जलम् । कुरु
जलपानम् ।

भो लक्ष्मण, इदमुष्णोदकम् । तेन पादप्रक्षालनं
कुरु ।

भो राम सुपक्वानीमानि बदरीफलानि । तानि
स्वीकुरु इति राघवमवदत् सीता ।

भो धनिकपुत्र, धनजनयौवनगर्वं मा कुरु ।

पुत्र, अहं ते प्रीतोऽस्मि । देवो दक्षिणामूर्ति-
स्ते कल्याणं करोतु ।

सर्वे देवा अस्माकं मङ्गलं कुर्वन्तु ।

अथ वसन्तोत्सवप्रसंगे सर्वे छात्रा निशीथ-

समयपर्यन्तं क्रीडनम् कुर्वन्तु ।

भो भो छात्राः दुष्टजनसंगं मा कुरुत

दृढं ब्रह्मचर्यपालनं कुरुत मनोवृत्तिं च

तपःप्रधानां कुरुत, न भोगप्रधानाम् ।

लक्ष्मण, पुष्पाणि चिनु ।

लक्ष्मणः पुष्पाणि अचिनोत् ।

राम, द्वारमपावृणु ।

रामो द्वारमपावृणोत् ।

भो भास्कर, आचार्योपदेशं शृणु ।

भास्कर आचार्योपदेशमशृणोत् ।

चन्द्रकेतु र्व्वजमधुनोत् ।

बालोऽयम् शिलामुद्धर्तुम् नाशक्नोत् ।

चीमनलालो वातायनद्वारमपावृणोत् ।

अहमपि वातायनद्वारमपावृणवम् ।

मालाकारः कुसुमानि अचिनोत् ।

अहमपि तानि अचिनवम् ।

किं हरिलालः पुष्पाणि नाचिनोत् । नहि नहि ।

अहमेव एकाकी तानि अचिनवनम् ।

हरिलालस्तर्हि किमकरोत् । स तु

स्वेच्छया संगीतम् अशृणोत् पादपशाखां

च अधुनोत् ।

अये, अहम् कस्यचित् आर्तस्वरम् अशृण्वम् ।

किं त्वम् न अशृणोः ।

अयम् भास्करः किमकरोत् ।

भास्करो मृद्वक्ष्णम् अकरोत् ।

त्वम् किं अकरोः ।

अहम् शिरस्ताडनम् अकरवम् ।

त्वम् किं अकरोः ।

अहम् देवपूजाम् अकरवम्

दृषदम् उद्धर्तुम् कः अशक्नोत् ।

नाहम् ताम् उद्धर्तुम् अशक्नवम् ।

सीता रामभद्रेण सहिता वनेऽपि सुखं प्राप्नोत् ।

बुधाती अजातशत्रुरिह लोके अपकीर्तिं
प्राप्नोत् ।

छात्राः क्रीडाभूमिं गत्वा किं अकुर्वन् ।

तत्र ते कन्दुकखेलनम् अकुर्वन् ।

सैनिकाः घोरं निनादमकुर्वन् ।

सर्वे छात्राः मिलिताः अपि शिलामुद्धर्तुम्
नाशक्नुवन् ।

कुरुक्षेत्रे मृताः सैनिकाः स्वर्गम् प्राप्नुवन् ।

भो भास्कर, आचार्यवचनम् शृणु ।

शिष्य आचार्यवचनम् सावधानतया शृणुयात्

भो लक्ष्मण, गुरुपूजायं कुसुमानि चिनु ।

अन्तेवासी गुरुपूजार्थम् कुसुमानि चिनुयात् ।

सुपुत्रः कुलस्य कीर्तिं तनुयात् ।

सुजनः स्वार्थकृते नान्यम् दुनुयात् ।

गृहस्थ आपदर्थे धनरक्षणम् कुर्यात् ।

भृत्यो यथासमयं विद्यालयद्वाराण्यपावृणुयात् ।

कल्याणकामो नरः शनैः शनैः मनोनिग्रहं

कुर्यात् ।

श्रोतारः शान्तचेतसा प्रवचनमेव शृणुयुः, न
 कुर्युः कथाविक्षेपम् ।

वीराः समराङ्गणात् पलायनं न कुर्युः ।

ब्राह्मणाः प्राणत्यागकालेऽपि मिथ्याभाषणम्
 न कुर्युः ।

भास्करहस्ते किम् अस्ति ।

भास्करहस्ते पुस्तकं अस्ति ।

मम हस्ते किम् अस्ति ।

तत्र हस्ते किमस्तीति न जानामि ।

त्वम् माम् जानासि किम् ।

अथ किम् । त्वम् घूर्तो माथुरः इति
जानामि खलु ।

मूढः शास्त्रं न जानाति ।

पापी पुण्यबलं कथं जानाति ।

गुणिन एव गुणान् जानन्ति न
निर्गुणा जनाः ।

मूर्खाः काले प्रियाणि वक्तुमपि न जानन्ति ।

जानामि धर्मं न च मे प्रशस्तिः

जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदि स्थितेन

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

अहं क्रीडासाधनैः बालं प्रीणामि ।
 यः सुचरितैः पितरं प्रीणाति स पुत्रः ।
 या शीलेन भर्तारं प्रीणाति सा भार्या ।
 एते छात्रा आचार्यं प्रीणन्ति ।
 जमनादासः पुस्तकानां विक्रेता ।
 अहम् जमनादासात् पुस्तकं क्रीणामि ।
 मोहनलालः शाकापणात् शाकान् क्रीणाति ।
 नरा महता पुण्यपण्येन इदं शरीरं क्रीणन्ति ।
 प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो

यदंशे विनिर्दिष्टं यत् कदाचन

तन्मिश्रम

एत

४०

अहम् रामस्य पुस्तकं मुष्णामि ।

अहम् भास्करस्य आसनं मुष्णामि ।

चोरः धनं मुष्णाति ।

मेघः जलेन वृक्षान् पुष्णाति ।

भो भास्कर, अहम् तव लेखिनीं गृह्णामि ।

वरः कन्यायाः पाणिं गृह्णाति ।

केचित् उदरंभरयः जनाः कन्यायाः शुल्कं
गृह्णन्ति ।

दुःशासनः पाञ्चालीं केशेषु गृह्णाति ।

अहम् वत्सं स्तम्भे बध्नामि ।

एतौ अमरौ पुष्पेभ्यः मधु गृहीतः ।

माळविका पुष्पाणाम् स्रजं ग्रथ्णाति ।

इमौ राजपुरुषौ अपराधिनम् वधस्तम्भे बध्नीतः ।

वासनाः पुरुषम् संसारे बध्नीतः ।

४१

रामः अपक्वफलानि अश्नाति ।

कन्यकाः मणिमालाः ग्रथन्ति ।

साधुः दर्शनमात्रेण पुनाति ।

आवाम् वृक्षशाखां लुनीवः ।

वाताः वृक्षान् धुनन्ति ।

तीर्थोदकं पापिनं पुरुषं पुनाति ।

वानराः लताः लुनन्ति ।

उपवासदिने न किञ्चित् अश्नामि ।

चोराः प्रासादात् धनं मुष्णन्ति ।

अहम् पुष्पैः भूमिम् आस्तृणामि ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।

इदं पुस्तकं गृहाण ।

इदं आसनं गृहाण ।

अमुं कंदुकं गृहाण ।

रामः इदं पारितोषिकं गृह्णातु ।

लक्ष्मणः इमाम् मालाम् गृह्णातु ।

भो भो ब्राह्मणाः, मम यज्ञे भूयसीं दक्षिणं
गृहीत ।

के पुस्तकम् गृह्णन्तु ।

भास्कररामलक्ष्मणाः पुस्तकम् गृह्णन्तु ।

काका बलिं गृह्णन्तु ।

तदेषा भवतः कान्ता त्यजैनां वा गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥

४३

इदं वल्लं फलके बधान ।

इमाम् अजां रज्ज्वा बधान ।

अस्मिन् वृक्षे मृगं बधान ।

भास्करः तम् बध्नातु ।

लक्ष्मणः तम् बध्नातु ।

भो भो ब्राह्मणाः अस्मिन् यज्ञे मा खलु भवन्तः

निरपराधिनः पशून् बध्नन्तु बधस्तंभे ।

न हिंसा किञ्चिदपि पुण्यमावहति ।

सागरं मथ्यन्तु देवाः ।

भो भो स्तेन, मा मुषाण मम अजाम् । यदि

तां वाञ्छसि, स्वरूपमूष्येनापि क्रीणीहि ।

भो भो मर्कट, अस्मिन् उपवने वृक्षं मा लुनीहि ।
 भो भो मालाकार, बहुलपुष्पाणां मालां अद्यैव
 प्रधान । अन्ये सर्वे कुंदानां मालाः
 मय्यनन्तु ।

को मम हस्तात्कन्दुकमगृह्णात् ।
 अहं तव हस्तात्कन्दुकमगृह्णाम् ।
 को लक्ष्मणासनात्पुस्तकमगृह्णात् ।
 भास्करो लक्ष्मणासनात् पुस्तकमगृह्णात् ।
 गां कोऽत्र स्तम्भेऽबध्नात् ।
 गोपालोऽत्र स्तम्भे गामबध्नात् ।
 अथ छात्रा वस्तुविक्रेतुरापणात् कान् पदार्थान्
 अक्रीणन् ।
 हरिदासादयोऽथ तैलम्, घृतम्, सैन्धवम्,
 समार्जनीः अन्यैश्च विविधपदार्थान् अक्रीणन् ।
 इमे रामाः अथ पुष्पमालाः अप्रध्नन् ।
 ब्राह्मणा वधस्तम्भे पशुम् अबध्नन् ।

अयम् एकः कन्दुकः ।

इमौ द्वौ कन्दुकौ ।

इमे त्रयः कन्दुकाः ।

इमे चत्वारः शिष्याः ।

इमानि चत्वारि पुस्तकानि ।

इमानि त्रीणि कुसुमानि ।

इमे पञ्च दण्डाः ।

इमे षड् तालवृन्ताः ।

कति इमे वृक्षाः ।

सप्त इमे वृक्षाः ।

अष्टौ इमे स्तम्भाः ।

नव इमे ग्रहाः

दश एतानि कमलानि ।

सप्त एतानि पत्राणि ।

षड् एतानि बिल्वफलानि ।

पंच एता अङ्गुलयः ।

पंच एतानि शास्त्राणि ।

चत्वार इमे भ्रातरो धूम्रं विवाहदीक्षिता
इत्यवदत् सीता ।

तिस्रो वयम् भगिन्यः ।

अतस्तो दिशः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तराः ।

चतुर्भिर्वदनैः जगत् व्याप्नोति वेधाः ।

नवमिस्तन्तुभिर्युक्तं इदम् मे उपवीतम् ।

षण्णाम् शास्त्राणाम् मध्ये वेदान्तशास्त्रमेव

समीचीनम् कल्याणबहं च यथार्थतः ।

अतसृणाम् मम कन्यकानां मध्ये एका एव बधिरा

न तु सर्वाः ।

अनयो द्वयो र्वृक्षयो र्मध्ये कः खलु प्रच्छायतरः ।

त्रिषु लोकेषु तस्य यशः प्रथितम् ।

पुरा किल दशरथो नाम राजा बभूव ।
 रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाश्चत्वारस्तस्य पुत्रा बभूवुः ।
 राक्षसत्रासितो विश्वामित्र एकदा साकेतम् आजगाम
 राजानं चोवाच, 'राजन्, राक्षसपीडिता वयम्
 त्वाम् शरणागताः । रामं मया सह प्रेषय
 तद्वधार्थम् ।' रामो कनीयसा भ्रात्रा लक्ष्मणेन
 सह विश्वामित्राश्रमं जगाम तत्र च तपोविघ्नकरान्
 राक्षसान् जघान । अत्रैव रामस्ताटकाम्
 ददर्श । तां दृष्ट्वा विश्वामित्रेण आहूतः
 स ताम् प्रति बाणान् मुमोच तस्या
 नासिकां च चिच्छेद । राक्षसान् सर्वान् हत्वा
 ते सर्वे मिथिलां जग्मुः ।

पुरा किलेदमेव वनं दुष्यन्तो नाम राजा
 आजगाम । एकं पलायमानं मृगमनुसरन् दुष्यन्तो
 दिव्यमिदमाश्रमपदं ददर्श ।

घृष्टघुम्नः संग्रामे द्रोणस्य शीर्षच्छेदं चकार ।
 गांडवाः शिबिराणि त्यक्त्वा समरांगणं जग्मुः

शत्रूंश्च शतशो जघ्नुः ।

ततो दिलीपो गुरुधेनौ स्थितं केसरिणं ददर्श ।

४७

द्वौ सूपौ ओदनं पेचतुः ।

पाचका अस्मद्गृहे शाकान् न पेचुः ।

ततः पाण्डवा अरण्यं त्रिविशुः ।

एकदा वातायनस्थोऽहं दूरात् आर्तनादं श्रुत्वा ।

समरे अर्जुनमुख्याः पाण्डवसैनिकाः पर्यता इव

तस्थुः ।

ततो राधेयः कुरुसेनाम् समरं निनाय ।

एतदंतरे असुराः 'स्नानं कृत्वा वयम् शठिति

पिबामोऽमृतम्' इति कृत्वा स्नानार्थं

जग्मुः ।

पश्चात् दिलीपम् कुशलं पप्रच्छ वशिष्ठः ।
तत् श्रुत्वा सर्वे सम्याक्त्रिलिखिता इव बभूवुः ।

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतु भुवनद्वयम् ॥

पंपातीरै राववः पक्षिणां विरावं शुभ्राव ।

दुःशासनं भूमौ निक्षिप्य भीमस्तद्रुधिरं पपौ ।

ऋषिभिः पृष्टा सावित्री सर्ववृत्तान्तं कथयां-

चकार ।

हिरण्यकशिपुः नाम असुरः देवान् भृशं

पीडयांचकार ।

स न्याधसुतः कस्मैचिदपि न न्यूनं ददौ ।

सर्वान् पदार्थान् यथावत् तोळयांचकार ।

भीमः कीचकं मुष्टिभिस्ताडयांचकार ।

देवाः सौमं गत्वा विष्णुं प्रार्थयांचक्रुः ।

उदधिर्मथनकाले सागरादुद्भूतं हालाहलं
 कः पपौ । किं देवाः तत् पपुः किं वा
 राक्षसाः । न खलु न खलु । देवानामपि देवस्तत्
 स्वकंठे दधौ ।

अयं गोपशिशुः कालीयं हत्वा तस्य मस्त-
 कस्योपरि रेमे ।

अपि एतत् तपोवनम् ।

अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स
जाल्मः इति ।

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि तै ।

अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।

युष्माकं तीर्थजलानि शिवानि कश्चित् ।

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ॥

भो पार्वति, इदमुग्रं तपः क तावकं कोमलं च

वपुः क ।

क सूर्यप्रभवो वंशः क चास्यविषया मतिः ।

तितीष्ट दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥

क वत् हरिणकानां जीवितं चातिलोलम् ।

क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥

चिन्तया आत्मानमपि नैषा विभावयति किं

पुनरागतुकम् ।

अधिप्रभावान्मयि नांतकोऽपि

प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंसाः ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यदनुतम्

वरं क्लेशं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनकाव्येष्वभिहवि

वरं भिक्षाशित्वं न च परधनावादनमुत्तमम् ॥

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतानि च ।

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न हि तारागणोऽपि वा ॥

अविनीत, किं न सत्त्वानि विप्रकरोषि ।

हंत वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन

सर्वदमन इति कृतनामधेयाऽसि ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥

दिष्ट्या प्रतिहतम् अमंगलम् ।

दिष्ट्या परित्रातो भवान् देव्या ।

दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन

चायुष्मान् वर्धते ।

प्रयाणौ च ततः कर्णो हर्षयन् बाहिनीं तव ।
 एकैकं समरे दृष्ट्वा पांडवान्पर्यपृच्छत ॥
 यो मामद्य महात्मानं दर्शयेच्छ्वेतवाहनम् ।
 तस्मै दद्यामभिप्रेतं धनं यन्मनसेच्छति ॥
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं चास्मै पुनर्दद्यां सौवर्णं हस्तिपङ्कजम् ॥
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां वैश्यप्रामांश्चतुर्दश ॥
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमसौ कामयेत्स्वयम् ॥
 हत्वा च सहितौ कृष्णौ तयोर्वित्तानि सर्वशः ।
 तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात्केशवार्जुनौ ॥
 एता वाचः सुबहुशः कर्ण उच्चारयन्पुत्रि ॥

विकृत्यमानं च तदा राधेयमरिर्कर्षणम् ।

मद्राजः प्रहस्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥

शल्य उवाच

मा सूतपुत्र दानेन सौवर्णं हस्तिषण्णवम् ।

प्रयच्छ पुरुषायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनंजयम् ॥

बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्रवणो यथा ।

अयत्नेनैव राधेय द्रष्टास्यद्य धनंजयम् ॥

यत्त्वं प्रेरयसे वित्तं बहु तेन खलु त्वया ।

शक्यं बहुविधैर्यज्ञैर्यष्टुं सूत यजस्व तैः ॥

यच्च प्रार्थयसे हंतुं कृष्णौ मोहाद्वृथैव तत् ।

न हि शुश्रुम संमर्दे क्रोष्टा सिंहौ निपातितौ ॥

अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि संति ते ।

ये त्वां निवारयंस्याशु प्रपतंतं हुताशने ॥

सहितः सर्वयौधैस्त्वं व्यूढानीकैः सुरक्षितः ।

धनंजयेन युज्यस्व श्रेयश्चेत्प्राप्तुमिच्छसि ॥

हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया ।
अद्भ्यस्वैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्ति जिजीविषा ॥

कर्ण उवाच

स्वबाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे ।
त्वं तु मित्रमुखः शत्रुर्मा भीषयितुमिच्छसि ॥
इति कर्णस्य वाक्यान्ते शल्यः प्राहोत्तरं वचः ।
चुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ॥

शल्य उवाच

ईषादन्तं महानागं प्रभिन्नकरटामुखम् ।
शशको हवसे युद्धे कर्णं पार्थ धनंजयम् ॥
सिंहं केसरिणं कुद्धमतिक्रम्याभिनर्दसे ।
शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्णं पाण्डवम् ॥
महामेघं महाघोरं ददुरः प्रतिनर्दसि ।
कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनम् ॥

यथा च स्वगृहस्थः श्वा व्याघ्रं वनगतं भषेत् ।
तथा त्वं भषसे कर्णं नरव्याघ्रं धनंजयम् ॥

कर्ण उवाच

गुणान्गुणवतां शल्य गुणवान्वेति नागुणः ।
त्वं तु शल्य गुणैर्हीनः किं ब्रूष्यसि गुणागुणम् ॥
अर्जुनस्य महास्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् ।
अहं शल्याभिजानामि विक्रमं च महात्मनः ॥
तथा कृष्णस्य माहात्म्यं ऋषभस्य महीक्षिताम् ।
यथाहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ॥
एवमेवात्मनो वीर्यमहं वीर्यं च पांडव ।
जानन्नेवाह्वये युद्धे शल्य गांडीवधारिणम् ॥
अस्ति वायमिशुः शल्य सुपुंखो रक्तभोजनः ।
एकतूणीशयः पत्री सुधौतः समलंकृतः ॥
शेते चंदनचूर्णेषु पूजितो बहुलाः समाः ।

आहेयो विषवानुग्रो नराश्चाद्वपसवहाः ॥
 घोररूपो महारौद्रस्तनुत्रास्थिविदारणः ॥
 तेनाहमिषुणा शल्यं वासुदेवधनंजयौ ।
 योत्स्ये परमसंकुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ॥
 सर्वेषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ।
 सर्वेषां पांडुपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ॥
 तावेतौ पुरुषव्याघ्रौ समेतौ स्यंदने स्थितौ ।
 मणीं सूत्रं इव प्रोतौ द्रष्टासि निहतौ मया ॥
 त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः ।
 भयावदीर्णः संत्रासादबद्धं बहु भाषसे ॥
 संस्तौयि तौ तु केनापि हेतुना त्वं कुदेशज ।
 तौ हत्वा समरं हंता त्वामग्नौ सहव्राध्वजम् ॥
 ममैष प्रथमः कल्पो निधने स्वर्गमिच्छतः ।
 सोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥

तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वसु ॥
 न्यक्तं त्वमप्युपहितं पाण्डवैः पापदेशज ।
 यथा चामित्रवत्सर्वं त्वमस्मासु प्रवर्तसे ॥
 न तद्भूतं प्रपश्यामि त्रिषु लोकेषु भद्रप ।
 यो मामस्मादभिप्रायाद्वारयेदिति मे मतिः ॥
 एवं विद्वन् जोषमास्व त्रासात् किं नहु भाषसे ॥

शल्य उवाच

जातोऽहं यज्वनां वंशे संप्राप्तेष्वनिवर्तिनाम् ।
 राज्ञां मूर्धाभिपित्तानां स्वयं धर्मपरायणः ॥
 यथैव मत्तो मथेन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष ।
 तथाद्य त्वां प्रमाद्यंतं चिकित्सेयं सुहृत्तया ॥
 इमां काकोपमां कर्णं प्रोध्यमानां निबोध मे ।
 श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीन कुलपांसन ॥
 वैश्यः किल समुद्रांते प्रभूतधनधान्यवान् ।

यथा दानपतिः क्षांतः स्वकर्मस्थोऽभवच्छुचिः ॥
 पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनाम् ।
 काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः ॥
 तस्मै सदा प्रयच्छन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।
 मांसोदनं दधिक्षीरं पायसं मधुसर्पिषी ॥
 स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रेः कुमारकैः ।
 सदृशान्पक्षिणो हतः श्रेयसश्चाधिविक्षिपे ॥
 अथ हंसा समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः ।
 गरुडस्य गतौ तुल्याश्चक्रांगा इष्टचेतसः ॥
 तान्सोऽभिपत्य जिज्ञासुः क एषां श्रेष्ठभागिति ।
 तेषां यं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनाम् ।
 समाह्वयत दुर्बुद्धिः पताव इति पक्षिणम् ॥

हंसा ऊचुः

कथं हंसं नु बलिनं चक्रांगं दूरपातिनम् ।

काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते ॥

कथं त्वं पतिता काक सहास्माभिर्ब्रवाहि तत् ॥

अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ॥

प्रजगादोत्तरं काकः कथनो जातिलाघवात् ॥

काक उवाच

शतमेकं च पातानां पतितास्मि न संशयः ॥

शतयौजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ॥

उड्डीनमवडीनं च प्रडीनं डीनमेव च ।

निडीनमथ संडीनं तिर्यगडीनगतानि च ॥

गतागतं प्रतिगतं बह्वीश्व निकुलीनकाः ।

कर्तास्मि मिपतां वोऽद्य ततो द्रक्ष्यथ मे बलम् ॥

एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहंगमः ।

उवाच काकं राधेय वचनं तन्निबोध मे ॥

हंस उवाच

शतमेकं च पातानां त्वं काक पतिता ध्रुवम् ।
 एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहंगमाः ।
 तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कंचन ।
 अथ काकाः प्रजहुर्ये तत्रासन्समागताः ।
 कथमेकं पातेन हंसः पातशतं जयेत् ॥
 प्रपेततुः स्पर्धया च ततस्तौ हंसवायसौ ।
 एकपाती च चक्रांगः काकः पातशतेन च ॥
 अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुहुर्मुहुः ।
 दृष्ट्वा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ॥
 वृक्षाग्रेभ्यः स्थलेभ्यश्च निपतंत्युत्पतन्ति च ।
 कुर्वाणा विविधानादानाशंसंतो जयं तथा ॥

अवमन्य च हंसांस्तान्निदं वचनमब्रुवन् ।
 योऽसावुत्पतितो हंसः सोऽसावेवं प्रहीयते ॥
 अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत्पश्चिमां दिशम् ।
 उपर्युपरि वेगेन सागरं मकरालयम् ॥
 ततो भीः प्राविशत्काकं तदा तत्र विचेतसम् ।
 द्वीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थे श्रमग्नितम् ॥
 तं तथा ह्रीवमानं तु हंसो दृष्ट्वाब्रवीदिदम् ।
 उजिहीर्षु किञ्चिज्ज्ञातं स्मरन् सत्पुरुषकृतम् ॥

हंस उवाच

बहूनि पतितानि त्वमाचक्षाणौ मुहुर्मुहुः ।
 किं नाम पतितं काक यत्त्वं पतसि सांप्रतम् ॥
 जलं स्पृशसि पक्ष्याम्नां तुंडेन च पुनः पुनः ।
 प्रब्रूहि कतमे तत्र पाते वर्तसि वायस ॥

अपश्यन्नभसः पारं निपतंश्च श्रमाश्रितः ॥
पातव्रेगग्रमयितो हंसं काकोऽग्रवीदिदम् ॥

काक उवाच

वयं काका कुतो नाम चरामः काकवाशिकाः ।
हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वमुदकांतं नयस्व माम् ॥
उच्छिष्टदर्पितो हंस मन्येऽस्मानं सुर्वणवत् ।
अवमन्य बहूँश्चाहं काकानन्यांश्च पक्षिणः ॥
यद्यहं स्वतिमान्हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो ।
न कंचिदवमन्येऽहमापदो मां समुदर ॥
तमेवंवादिने दीनं विलपंतमचेतनम् ।
कृपयादाय हंसस्तं जलच्छिन्नं सुदुर्दृशम् ॥
पद्मयामुत्क्षिप्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः ॥
भारोप्य पृष्ठं हंसस्तं काकं तूर्णं विचेतनम्

आजगाम पुनर्द्विपं स्पर्धया पेततुर्यतः ॥

संस्थाप्य तं चापि पुनः समाश्वास्य च खेचरम् ।

गतो यथेप्सितं देशं हंसो मन इवाशुगः ॥

एवं त्वमुच्छिष्टभृतो धार्तराष्ट्रैर्न संशयः ।

सदृशाञ्छ्रेयसश्चापि सर्वान्कर्णावमन्यसे ॥

द्रोणद्रौणिकृपैर्गुप्तो भीष्मोणान्यैश्च कौरवैः ।

विराटनगरे पार्यमेकं किं नावधीस्तदा ॥

सततं च त्वमश्रौषीर्वचनं द्रोणभीष्मयोः ।

अवध्यौ वदतोः कृष्णौ सन्निधौ च महीक्षिताम् ॥

इदानीमेव द्रष्टासि प्रधाने स्यंदने स्थितौ ।

पुत्रं च वसुदेवस्य कुंतीपुत्रं च पांडवम् ॥

यदा शरशतैः पार्थो दर्पं तव वधिष्यति ।

तदा त्वमंतरं द्रष्टा आत्मनश्चार्जुनस्य च ॥

कर्ण उवाच

यत्त्वं निदर्शनार्थं मा शल्य जल्पितवानसि ।
 नाहं शक्यस्त्वया वाचा बिभीषयितुमाहवे ॥
 नीचस्य बलमेतावत्पारुष्यं यत्त्वमात्थ माम् ।
 अशक्तो मद्गुणान्वक्तुं बलासे बहु दुर्मते ॥
 सखिभावेन सौहार्दान्मित्रभावेन चैवं हि ।
 कारणैस्त्रिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि सांप्रतम् ॥
 कृतश्च समयः पूर्वं क्षतव्यं विप्रियं तव ।
 ऋते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ॥
 ततो दुर्योधनो राजा कर्णशल्यववारयत् ।
 सखिभावेन राधेयं शल्यं स्वांजल्यकेन च ॥

ततोऽवतीर्य रावेयो रथादाशु समुद्यतः ।
 चक्रं भुजाभ्यामालम्ब्य समुत्क्षोभुमिषेभ सः ॥
 प्रस्तचक्रस्तु राधेयः क्रोधादश्रूष्ववर्तयत् ।
 अर्जुनं वीक्ष्य संरम्भमिदं वचनमब्रवीत् ॥
 भो भो पार्थ महेष्वास मुहूर्तं परिपालय ।
 यावच्चक्रमिदं प्रस्तमुद्धरामि महीतलात् ॥
 न त्वं कापुरुषार्चीर्णं मार्गमास्थातुमर्हसि ।
 ह्यातस्त्वमसि कौतेय विशिष्टो रणकर्मसु ॥
 शरणागतै न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथार्जुन ।
 भवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टमग्रायुधे तथा ॥
 न विमुञ्चति शस्त्राणि शूराः माधुत्रते स्थिताः ।
 त्वं च शूरतमो लोके साधुवृत्तश्च पाण्डव ॥
 यावच्चक्रमिदं प्रस्तमुद्धरामि महाभुज ।
 न मां रथस्थो भूमिष्ठं निकलं हंतुमर्हसि

तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो
 रात्रेय दिष्टया स्मरसीह धर्मम् ।
 प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना
 निन्दन्ति देवं कुकृतं न तु स्वम् ॥
 यद् द्रौपदीमेकवस्त्रां सभायाम्
 आनाययेत्स्वं च सुयोधनम् ।
 दुःशासनः शकुनिः सौबल्यम्
 न ते कर्णं प्रत्यभातत्र धर्मः ॥

यदा सभायां राजानमनक्षत्रं नुभिष्ठिरम् ।
 भजैषीच्छकुनिर्ज्ञानात् क ते धर्मस्तदा गतः ॥
 वनवासे व्यतीते च कर्णं वर्षे त्रयोदशे ।
 न प्रवच्छसि यद्वाज्यं क ते धर्मस्तदा गतः ॥
 यद्धारणावते पार्थान् सुप्तान् जतुगृहे तदा ।
 आदीपयस्त्वं रात्रेय क ते धर्मस्तदा गतः ॥

यदा रजस्थला कृष्णां दुःशासनवशे स्थिताम् ।
 सभायां प्राहसः कर्ण क ते धर्मस्तदा गतः ॥
 राज्यलुब्धः पुनः कर्ण समाह्वयसि पांडवान् ।
 यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्मस्तदा गतः ॥
 यदाभिमन्युं बहवो युद्धे जघ्नुर्महारथाः ।
 परिवार्य रणे बालं क ते धर्मस्तदा गतः ॥

यद्येष धर्मस्तत्र न विद्यते हि
 किं सर्वथा तालुविशोषणेन ।
 अद्येह धर्म्याणि विधत्स्व सूत
 तथापि जीवनं विमोक्ष्यसे हि ॥

एवमुक्तस्तदा कर्णो वासुदेवेन भारत ।
 छजयाऽवनतो भूत्वा नोत्तरं किंचिदुक्तवान् ॥
 क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठो धनुस्त्रय्य भारत ।
 योधयामास वै पार्थ महाबेगपराक्रमः ॥

ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषर्षभम् ।

दिव्यास्त्रेणैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ॥

एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदार्जुनः ।

तस्य क्रुदस्य सर्वेभ्यः स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।

प्रादुरासंस्तदा राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥

तत्समीक्ष्य ततः कर्णो ब्रह्मास्त्रेण धनंजयम् ।

अभ्यवर्षत्पुनर्यत्नमकरोद्रथसज्जने ॥

ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ष शरवृष्टिभिः ।

तदस्त्रमस्त्रेणावार्य प्रजहार च पांडवः ॥

अथ त्वरन्कर्णवधाय पार्थो

महेन्द्रवज्रानलदंडसन्निभम् ।

आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषंगात्

सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमम् ॥

ततोऽर्जुनस्तस्य शिरो जहार
 वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ।
 शरोत्तमेनांजलिकेन राजन्
 तदा महास्त्रप्रतिमंत्रितेन ॥
 पाथोऽपराद्धे शिर उच्चकर्त
 वैकर्तनस्याथ महेन्द्रसूनुः ।
 वरांगमुर्व्यामपतच्चमूसुखे
 दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमंडलः ॥
 ततः शंखान्पांडवा दध्मुरुच्चै-
 र्दृष्ट्वा कर्णे पातितं फाल्गुनेन ॥
 प्रताप्य सेनां स तु पांडवी रणे
 शरांशुभिर्भास्करतुल्यदीप्तिः ।
 किरीटिकालेन सुवर्णभास्करो-
 ऽप्यनीयतास्तं दिवसावसाने ॥

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां

शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।

दृष्ट्वा शयानं भुवि मद्रराज—

श्छिनध्वजेनाथं ययौ रथेन ॥

हते कर्णे कुरवः प्राद्वन्त

भयार्दिता गाढविदाश्च संख्ये ।

अवेक्षमाणा मुहुरर्जुनस्य

ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तम् ॥

निपातितस्यन्दनत्राजिनाम्

बलं च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रम् ।

दुर्योधनोऽश्रुपरिपूर्णनेत्रो

दीनो मुहुर्निश्चसंभारतरुणः ॥

कर्णं तु शूरं पतितं पृथिव्यां

शराचितं शोणितदिग्धगात्रम् ।

यदृच्छया सूर्यमिवावनिस्थं
 दिदृक्षवः संपरिवार्य तस्थुः ॥
 भीमश्च भीमेन तदा स्वनेन
 नादं कृत्वा रोदसी कंपमानः ।
 आस्फोटयन् वल्गाते नृत्यते च
 हते कर्णे त्रासयन् धार्तराष्ट्रान् ।
 मद्राधिपश्चापि विमूढचेता—
 स्तूर्णं रथेनापकृतध्वजेन ।
 दुर्योधनस्यांतिकमेत्य राजन्
 सबाष्पदुःखाद् वचनं बभोषे ॥
 विशर्षाणागाश्वरथप्रवीरं
 बलं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पम् ॥
 अन्योन्यमासाद्य हतं महद्भिः—
 नराश्वनागौगिरिकूटकल्पैः ॥

नैतादृशं भारत युद्धमासीत् ..
 यथा तु कर्णार्जुनयोर्बभूव ।
 प्रस्तौ हि कर्णेन समेत्य कृष्णा
 बन्धे च सर्वे तव शत्रवो ये ॥
 दैवं ध्रुवं पार्थवशात्प्रवृत्तं
 यत्पांडवान्पाति हिनस्ति चास्मान् ।
 तवार्थसिद्धयर्थकराश्च सर्वे
 प्रसह्य वीरा निहता द्विषद्भिः ॥
 वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा
 तैस्तैस्तु युक्ता विविधैर्गुणैर्घैः ।
 अवध्यकल्पा निहता नरेन्द्रा—
 स्तवार्थकामा युधि पांडवैर्यैः ॥
 तन्मा शुचो भारत दिष्टमेतत् ।
 पर्याश्वस त्वं न सदास्ति सिद्धिः ।

एतद्रथो मद्रपतेर्निशम्य

त्वं चापनीतं मनसा निरीक्ष्य ।

दुर्योधनो दीनमना विसंज्ञः

पुनः पुनर्न्यश्चसदार्तरूपः ।

तं द्रोणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः

सर्वे समाश्रयास्य मुहुः प्रयान्ति ॥

बधेन कर्णस्य तु दुःखितास्ते

हा कर्ण हा कर्ण इति मुञ्चन्नाः ।

द्रुतं प्रयाताः शिविराणि गजन्

दिवाकरं रक्तमवेक्ष्यमाणाः ॥

कर्णस्य देहं रुधिरावसिक्तं

भक्तानुकंपी भगवान्विवस्वान् ।

सृष्ट्वांशुभिलोहितरक्तरूपः

सिन्धुसुरभ्येति परं समुद्रम् ॥

शरसंकुतवर्माणं हस्तिरोक्षितवाससम् ।
 गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति ॥
 तथा निपातिते कर्णे परसैन्ये च विद्रुते ।
 आलिष्य पार्थ दाशाहो हर्षाद्वचनमब्रवीत् ॥
 हतो वज्रभता वृत्रस्त्वया कर्णो धनंजय ।
 वृत्रकर्णवधं घोरं कथयिष्यन्ति मानवाः ॥
 तमिमं विक्रमं लोके प्रथितं ते यशस्करम् ।
 निवेदयानः कौतेय कुरुराजस्य धीमतः ॥
 पार्थमादाय गोविंदो ददर्श च युधिष्ठिरम् ।
 शयानं राजशार्दूलं काचने शयनोत्तमे ॥
 अगृहीतां च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ।
 तयोः प्रहर्षमालक्ष्य हर्षादश्रून्मन्त्रयत् ॥

कृष्ण उवाच

हतो वैकर्तनो राजन्सूतपुत्रो महारथः ।

दिष्टया जयसि राजेन्द्र दिष्टया वर्धसि भारत ॥

यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राह सत्पुरुषाधमः ।

तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पिबति शोणितम् ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः ।

धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्हं वाक्यमब्रवीत् ॥

नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनंदन ।

त्वया सारथिना पार्थो यत्नवानहनच्च तम् ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं हेमविभूषितम् ।

आस्थाय पुरुषव्याघ्र स्ववलेनाभिसंवृतः ।

प्रयमौ स महाबाहुर्द्रष्टुमायोधनं तदा ॥

गन्धतैलावसिक्ताभिः काचनीभिः सहस्रशः ॥
 दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यते वै वृषं तदा ॥
 सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णे राजा पुषिष्ठिरः ।
 संजातप्रत्ययोऽतीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः ॥
 अद्य राजास्मि गोविन्द पृथिव्यां भ्रातृभिः सह ।
 त्वया नाथेन वीर्येण विदुषा परिपालितः ॥
 त्वत्प्रसादादयं चैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ।
 दिष्ट्या जयसि गोविन्द दिष्ट्या शत्रुर्निपातितः ॥
 स्वप्स्यामोऽद्य सुखं रात्रौ त्वत्प्रसादान्महाभुज ।
 एवं स बद्धशो राजा प्रशशंस जनार्दनम् ॥
